

Ласкавий Д. В.

ДОКУМЕНТИ З ФОНДІВ АЗПРІ, АЗПРФ ТА ДАРФ¹ ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНОЇ БОРОТЬБИ ЗА НАФТУ В ПЕРСІЇ ТА МЕСОПОТАМІЇ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ

Історія Сходу, як і сходознавство, являє собою велике розмаїття історичних аспектів і напрямів їх дослідження. Складаючи велику мозаїку орієнталістики, разом вони утворюють повну картину історії східних країн і народів від найдавніших часів до сучасності. Однією з таких складових частин стала міжнародна боротьба за нафту, яка впродовж ХХ століття докорінно змінила обличчя Сходу.

Найбільших змін зазнав Близький та Середній Схід, який з початку минулого століття став ареною боротьби великих держав за стратегічну сировину, а Османська й Перська імперії її невідомими учасниками. Нафтовий фактор, ув'язавши вирішення долі “хворої людини Європи” із майбутнім персько-месопотамської нафти, фактично об'єднав Східне питання й Велику гру в чи не головне питання міжнародних відносин першої чверті ХХ століття. Протягом цього часу політична карта Близького та Середнього Сходу, яка залишалася практично незмінною століттями, почалася перетворюватися з карколомною швидкістю, отримуючи нові межі, форму й зміст.

Далеко не останню роль у всіх цих процесах відіграла Росія, яка протягом тривалого часу одночасно була ключовим гравцем у Великій грі, брала участь у вирішенні Східного питання, залишаючись у той же самий час головним експортером власної нафти та нафтопродуктів у Персію та Туреччину й претендуючи на їхню нафту. Тому не дивно, що архіви російського міністер-

¹ *АЗПРІ* – Архів зовнішньої політики Російської імперії Історико-документального департаменту Міністерства зовнішніх справ Російської Федерації.

АЗПРФ – Архів зовнішньої політики Російської Федерації Історико-документального департаменту Міністерства зовнішніх справ Російської Федерації.

ДАРФ – Державний архів Російської Федерації.

ства закордонних справ містять великий об'єм інформації, яка проливає світло на багато доленосних подій з історії міжнародної боротьби за нафту в районі Перської затоки. Проте значна кількість документів, не дивлячись на їхню важливість для розуміння витоків сучасних проблем, залишається все ще не уведеною до наукового обігу.

З огляду на це мета статті, полягає в тому, щоб проаналізувати різні дипломатичні документи з фондів АЗПРІ, АЗПРФ та ДАРФ, які з різних причин залишились поза увагою науковців або недостатньо досліджені.

У кінці XIX століття Росія починає проявляти підвищений інтерес до району Перської затоки та Месопотамії, наздоганяючи свою головну суперницю Великобританію, хоча це було й важко. Кораблі під андріївським прапором відвідують Кувейт, Маскат, важливі морські порти Персії (Бендер-Аббас, Бендер-Бушир) та стратегічний річний порт Басру, розташовану в 90 км від впадіння річки Шатт-ель-Араб у Перську затоку, недвозначно натякаючи місцевим, що “Юніон Джек” у Перській затоці – це не назавжди.

Проте сама по собі демонстрація військової сили без належної дипломатичної підтримки була малоефективною й скоріше шкідливою, ніж корисною. Англійська дипломатія, маючи найбільш розгалужену мережу англійських резидентів (консулів) і агентів у районі Перської затоки (тільки штатних представників налічувалось біля 20), могла завжди представити російських військових як загарбників.

Важливим кроком Росії на шляху до виправлення ситуації й формування власної розгалуженої мережі резидентів стало відкриття у 1880 році консульства в Багдаді, першого в Месопотамії. Наступними заходами, вже з укріплення й розвитку російського впливу в південній частині Персії, як зазначалося у звіті МЗС Росії, було заснування консульства в Ісфгані у 1896 році та віце-консульства в Сеїстані у 1898 році. Не зупиняючись на досягнутому та розвиваючи месопотамський напрямок зовнішньої політики, російський консул у Багдаді А. Ф. Круглов, починаючи з 1899 року, неодноразово ставив питання про розширення консульської мережі в стратегічно важливому районі Середнього Сходу, зокрема, про заснування в Басрі віце-консульства.

Ініціатива Круглова та інших дипломатів була підтримана на найвищому рівні. 7 листопада 1899 року на одній з Особливих нарад у імператора Миколи II, присвячених проблемам зовнішньої політики, на витягу з донесення консула в Ісфагані, поданого міністром зовнішніх справ М. М. Муравйовим, цар власноруч написав, що “треба подумати про заснування консульства в одному з портів Перської затоки”. Невдовзі наказ виконали й у Буширі, важливому порту та вихідному пункті англійського впливу на півдні Персії, було відкрито генеральне консульство. На додаток до цього були розміщені декілька нештатних агентів у Ахвазі, який знаходився на відкритій для англійського судноплавства річці Карун.

Проте до панування на Середньому Сході прагнула не лише Великобританія, а й Німеччина. Її невпинний наступальний рух в азійській Туреччині та все більш реальна перспектива проведення Багдадської залізниці (вона мала прорізати всю Малу Азію й сприяти освоєнню важливого в економічному й торговому відношеннях краю між ріками Тигром і Євфратом – Месопотамії) підштовхнув МЗС Росії до своєчасного перетворення консульства в Багдаді на генеральне.

Невдовзі, не зупиняючись на досягнутому, 16 січня 1901 року Державна рада прийняла рішення про заснування в Басрі, важливому порту при злитті Тигру і Євфрату, не віце-консульства, про що клопотав генеральний консул у Багдаді Круглов, а одразу консульства. Відповідним приказом по МЗС від 19 березня 1901 року консулом у Басру був призначений досвідчений дипломат А. А. Адамов.

Ще до відкриття дипломатичної установи 17 жовтня того самого року в секретній інструкції російського посла в Константинополі І. А. Зіновьєва від 31 серпня новопризначеному консулу Адамову наказувалось “звернути особливу увагу на ретельне вивчення цього краю в етнографічному, політичному й економічному відношеннях” і спостерігати за перебігом подій у порту Мохаммера, де не було російського консульського агента. Головною задачею Адамова було сприяти розширенню російської торгівлі в цьому районі, де англійські торговці й агенти, за словами Зіновьєва, твердо вирішили зробити все, щоб тільки завадити успіху вітчизняних комерційних підприємств.

Таким чином, на межі ХІХ–ХХ століть Росія сформувала досить розгалужену мережу своїх дипломатичних представництв у районі Перської затоки. Їх відкриття збіглися з початком міжнародної боротьби за нафту в Персії та Месопотамії, про перебіг якої й участь у ній Росії найбільш цінну інформацію, безумовно, містять документи з АЗПРІ, що зберігаються в фондах: № 137 “Звіти МЗС”, № 144 “Перський стіл”, № 147 “Середнеазійський стіл”, № 149 “Турецький стіл (старий)”, № 149 “Турецький стіл (новий)”, № 207/2 “Консульство в Басрі”, № 210 “Консульство в Бендер-Буширі”.

Перелічені фонди містять різні за характером і походженням документи: щорічні звіти МЗС про діяльність і міжнародне положення, які заслуховувались на Особливих нарадах за участі імператора Миколи ІІ, донесення, депеші, доповідні і аналітичні записки, телеграми і листи головним чином російських і, звісно в значно меншій кількості, але не значущості, британських дипломатичних представників у країнах Західної Європи, Близького та Середнього Сходу. Окрім цього, у фондах є важливе листування МЗС з Міністерством фінансів, Міністерством промисловості і торгівлі, російською місією в Тегерані та посольствами у Лондоні, Берліні і Стамбулі, урядами і дипломатичними представниками Великобританії, Персії і Туреччини в Росії та інших країнах.

Фонд № 137 “Звіти МЗС” містить щорічні звіти, у яких чиновниками департаментів підсумовувалась робота Міністерства за рік. Значне місце у звітах відведено ґрунтовному аналізу міжнародного положення Росії на Середньому Сході, ситуації в Персії й навколо неї, і, звичайно, зовнішній політиці інших великих держав, головним чином, Великобританії. Цінність звітів, як наукового джерела, полягає в тому, що їх автори намагалися бути якомога більш об’єктивними у викладенні й аналізі інформації, оскільки документи, як правило, подавалися на розгляд і заслуховувалися на закритих засіданнях Особливих нарад, нерідко за участі Миколи ІІ (якщо ж він був відсутній, то висновки з наради обов’язково подавалися йому на узгодження).

Окрім цього, про важливість обговорюваних звітів, їх об’єктивність, говорить той факт, що у засіданнях брали участь представники найбільш важливих міністерств: міністр зовнішніх

справ із заступником (товаришем), старший радник МЗС, директор Першого департаменту МЗС, посол у Стамбулі, посланник у Тегерані, міністр фінансів із заступником, керуючий Державним банком, голова правління Обліково-позикового банку Персії, агент міністерства фінансів у Персії, військовий міністр, начальник Генерального штабу. У разі потреби викликали ще міністра торгівлі та промисловості й міністра шляхів сполучень, а також інших відповідальних і зацікавлених осіб. Після обговорення звітів, аналізу поточного міжнародного положення присутні робили висновки, у тому числі з власних помилок, висували пропозиції, які були обов'язковими для виконання. У значній мірі саме на основі цих висновків правлячі кола Росії формували й корегували зовнішню політику по відношенню до Персії й Османської імперії та свого головного суперника – Великобританії.

Серед досліджених документів фонду найбільш цікавими і цінними виявилися звіти Першого й Другого департаментів МЗС за 1901 рік. У звітах авторами у строгій хронологічній послідовності викладено дуже важливий матеріал (на той час цілком таємний) про англо-російську боротьбу навколо нафтової концесії англійського підприємця У. Дарсі й російського проекту нафтопроводу Баку – Перська затока. Окрім цього, у звіті міститься аналіз міжнародної ситуації в Перській затоці, детально розповідається про проникнення Німеччини в Персію й хитросплетіння інтриг у шахському палаці, спроби Великобританії встановити протекторат над Кувейтом.

Однак не дивлячись на всі вище перелічені переваги звітів, як історичного джерела, є в них і один суттєвий недолік, який, хоча й не зменшує їх цінності, але має бути обов'язково врахований під час роботи з документами. Цей недолік, звісно, для дослідника, полягає в тому, що звіти мають узагальнюючий характер. Укладальники мали вмістити в досить невеликий за об'ємом документ інформацію про величезну кількість подій у міжнародних відносинах, не кажучи вже про власне роботу самого МЗС за кордоном за цілий рік. Відповідно, завжди висвітлювалося головне з головного, тобто результати й наслідки, тоді як самі дії, які їм передували, у звіті залишалися поза увагою. І в цьому нема нічого дивного. Автори документів і ті, хто їх заслуховував на нарадах, на відміну від дослідників, самі були безпосередніми учасниками

подій і знали майже всі подробиці й обставини, що крилися за тією чи іншою подією.

У той же час, дослідження документів (листування, депеші, телеграми тощо) з інших фондів АЗПРІ дозволило не тільки більш повно зрозуміти викладене у звітах МЗС, а й відкрити нові сторінки історії міжнародної боротьби за нафту в Персії та Месопотамії, довести зв'язок між подіями, які раніше в історичній науці вважалися непов'язаними одна з одною. Так, зокрема, фонд № 144 “Перський стіл” містить велику кількість матеріалів про англо-російське суперництво, зовнішню політику Росії, Великобританії та інших великих держав у Персії й частково Месопотамії.

На перший погляд деякі зі справ цього фонду об'єднані лише як частини загальної картини англо-російського суперництва й між собою пов'язані досить умовно. Наприклад, довгий час вважалося, що нафтова концесія Дарсі 1901 року, англо-індійська експедиція в Персію у 1904–1905 років та англо-перський конфлікт 1906 року у Перській затоці навколо приналежності островів Генджам і Кішм були окремими, непов'язаними один з одним епізодами боротьби Лондону і Санкт-Петербурга за вплив на Тегеран.

Проте проведений аналіз таких архівних справ, як “Про дарування англійському підданому Ноксу Дарсі концесії на розробку нафти в Південній Персії”, “Англо-індійська експедиція в Персію (про політику Англії в Персії і районі Перської затоки)”, “Про англо-перський інцидент на острові Генджам” із залученням додаткових джерел довів зовсім зворотне. Кожна з описуваних подій у справах була не просто пов'язаною одна з одною. Разом вони утворювали єдиний своєрідний ланцюг, план зовнішньої політики Великобританії, спрямованої на оволодіння потенційними родовищами нафти, послідовності та наполегливості, у втіленні якого в життя, може й зараз позаздрити будь-яка держава.

У перелічених, а також й інших справах із цього фонду, зібрано донесення, листи, телеграми міністрів зовнішніх справ (В. М. Ламздорфа, О. П. Извольського, С. Д. Сазонова), міністрів фінансів С. Ю. Вітте, П. Л. Барка, російських посланників у Тегерані (К. Л. Аргіропуло, П. М. Власова, М. Г. Гартвіга), голів Форін офісусу (Г. Ленсдауна, Е. Грея), британських посланників у Тегерані (А. Гардінга, М. Таунлея, Ч. Марлінга), що містять великий об'єм інформації з питань зовнішньої політики як Російської, так

і Британської імперії, й стосуються історії міжнародної боротьби за нафту в районі Перської затоки. Однак лише невелика частина з цих документів була раніше впроваджена до наукового обігу й ще значно менша, точніше мізерна, – опублікована.

Після Жовтневої революції 1917 року радянська влада, виходячи з ідеологічних міркувань, розсекретила значну частину документів Архіву колишнього МЗС Російської імперії та інших державних установ. З часом, упродовж 1930-х років уже несекретні архівні матеріали, які, у тому числі стосувались історії міжнародної боротьби за нафту, були опубліковані у багатотомному, трьохсерійному виданні “Міжнародні відносини в епоху імперіалізму”. З одного боку, це повинно було сприяти поживленню наукової роботи в цьому напрямку, а з іншого – навпаки, стримувало пошук нових архівних джерел, оскільки офіційно вважалося, що все важливе вже оприлюднено.

Так, у першому томі першої серії був опублікований секретний лист міністра фінансів П. Л. Барка до міністра зовнішніх справ С. Д. Сазонова, у якому йшлося про небезпеку для російських інтересів у Персії з боку Англо-перської нафтової компанії (далі – АПНК), за спиною якої стояли британські правлячі кола, і необхідність термінового здійснення дій у відповідь, оскільки, в противному випадку, російські підприємці ризикували остаточно втратити ринок нафти на Середньому Сході.

Однак лист, опублікований сам по собі, без інших, не менш, якщо не більш, важливих документів по питанню експансії АПНК, малоцінний. Тому лише аналіз усіх матеріалів справи “Про дарування англійському підданому Ноксу Дарсі концесії на розробку нафти в Південній Персії” з фонду № 144 “Перський стіл” АЗПРІ може допомогти відтворити повну картину того, про що в середині липня 1914 року з неприхованою тривогою писав Барк Сазонову.

Разом з тим російські дипломати ретельно слідкували за діями не тільки іноземних нафтопромисловців, а й своїх співвітчизників, які брали участь у боротьбі за нафтові концесії. Про це свідчить справа “Концесія А. М. Хоштарії на рудничні багатства Північної Персії й колізії інтересів названого концесіонера з інтересами наших залізничних товариств Нобель, Обліково-позикового банку”, що зберігається в названому фонді.

У зазначеній справі зібрано, головним чином, листування лісопромисловця Хоштарії з російським МЗС, Мінфіном, дипломатичними й комерційними представниками в Тегерані, Мазандерані, Гілянї, Астрбаді, керівництвом акціонерного товариства “Тавризької залізниці” й товариством нафтового виробництва “Брати Нобель”, Обліково-позиковим банком, Міністерством суспільних робіт Персії по питанню придбання ним нафтової концесії в п’яти північних провінціях Персії. Окрім цього, справа містить телеграми британського посланника в Тегерані Ч. Марлінга в МЗС Персії й російську дипломатичну місію з приводу відповідності концесійної угоди Хоштарії 1916 року умовам концесії Дарсі 1901 року, й непорушності прав британського підприємця.

У фонді № 147 “Середнеазійський стіл”, де в основному зібрано матеріали про політику Росії по відношенню до Хіви, Бухари й інших ханств Середньої Азії, які поступово були приєднані до імперії, інтерес представляє справа, що стосується боротьби російських підприємців (Л. Нобель і братів П. і О. Рамзанових) між собою й з перськими та британськими конкурентами (головним чином, АПНК) за концесію на будівництво нафтопроводу від порту Ензелі на Каспійському морі в глиб Північної Персії до Тегерану.

Серед документів справи одним з найбільш цікавих є листування керівництва відділу Середнього Сходу першого департаменту МЗС з іншими міністерствами й російською дипломатичною місією в Персії. Аналіз листування чітко засвідчив, що російські підприємці, на відміну від своїх британських колег-конкурентів (які в той самий час при державній підтримці будували свій нафтопровід до Перської затоки), не тільки майже не отримали підтримки з боку свого уряду в боротьбі за концесію на нафтопровід. Вони, як це не дивно звучить, ще були вимушені вести подвійну гру з дипломатами рідної країни, оскільки в Санкт-Петербурзі довгий час просто не могли визначитись кого підтримати (Нобеля чи Рамзанових) і кому стати на заваді.

І зовсім протилежне враження складається після ознайомлення зі справами фондів № 207/2 “Консульство в Басрі” і № 210 “Консульство в Бендер-Буширі”. У першому містяться донесення від російських дипломатів послу Росії в Стамбулі І. О. Зіновьеву про розвідку англійцями нафти в Перській затоці й перебування в порту Басри кораблів Великобританії. У другому ж фонді зібрані

листи, телеграми, донесення російського консульського агента в Ахвазі П. П. Тер-Мелена в російське консульство в Буширі з приводу експлуатації АПНК нафтових родовищ і пов'язаним із цим політичними подіями.

Матеріали обох фондів свідчать, що британський уряд з часу заснування та впродовж багатьох років підтримував АПНК і без його підтримки Дарсі не зміг би ні отримати, ні, тим більше, захистити концесію від спроб Росії її анулювати. Без усього цього, у свою чергу, було б неможливе перетворення АПНК напередодні Першої світової війни на провідника зовнішньої політики Великобританії на Середньому Сході. Такої могутньої й усебічної підтримки як політичної і, ще більше, фінансової з боку російського уряду ні Нобель, ні тим більше Рамзанови й Хоштарія, в Персії ніколи не мали.

Інформацію про стан та перспективи російської торгівлі нафтою та нафтопродуктами, відкриття та розробку родовищ у інших країнах, Османській імперії, містять справи з фондів № 149 “Турецький стіл (старий)” і № 149 “Турецький стіл (новий)”.

Отже, документи з фондів АЗПРІ є важливими джерелами з історії міжнародної боротьби за нафту в Персії та Месопотамії, але хронологічно вони охоплюють період часу лише до 1917 року, хоча іноді в справах можна знайти певну інформацію навіть за 1920 рік. Усі матеріали з історії зовнішньої політики Росії й міжнародних відносин після Жовтневої революції й до сучасності зібрані в АЗПРФ.

Що стосується документів з обраної проблематики досліджуваного періоду, то вони, головним чином, представлені у фонді № 69 “Референтура по Англії [Великобританії]” у вигляді аналітичних оглядів англійської преси, інформаційних бюлетенів і зведень. Такий характер джерел пояснюється тим, що до кінця 1920 років радянська дипломатія була в ізоляції й участі у вирішенні долі нафти Середнього Сходу не брала. Тому доволі часто Народному комісаріату зовнішніх справ СРСР нічого не залишалося, як дізнаватися про перебіг подій постфактум, переважно з газет “Таймс”, “Монінг Пост”, і готувати аналітичні огляди їх статей. Проте навіть у цих документах, які в порівнянні з іншими мають меншу наукову цінність, є інформація про історію міжнародної боротьби за нафту в Персії та Месопотамії, зокрема, про нафтовий фактор у зовнішній політиці Великобританії, і не враховувати їх не можна.

Іншою спеціалізованою установою, в якій можна знайти джерела з історії зовнішньої політики Росії й інших великих держав, є ДАРФ, у фондах якого міститься важливий матеріал з обраної проблематики.

Так, зокрема, у фонді № 559 “Ізвольський Олександр Петрович” міністра зовнішніх справ Російської імперії О. П. Извольського зібрані дуже важливі і цікаві документи з історії зовнішньої політики Великобританії і міжнародних відносин у районі Перської затоки. Серед них слід відмітити донесення консула в Бендер-Аббасі Г. З. Овсєнко про англо-перський інцидент навколо островів Генджам і Кішм 1905–1906 років, віце-консула в Хусейнабаді В. І. Некрасова про взаємовідносини адміністрації Хорасана з англіцями й розмежування кордонів Сеїстана, депеші та телеграми посланника в Тегерані М. Г. Гартвіга і посла в Стамбулі І. О. Зіновьєва по питанням внутрішньополітичної ситуації в Персії, розмежуванню сфер впливу і експансії Німеччини у район Перської затоки. Цікаву інформацію про англо-німецькі протиріччя можна знайти в депешах російського посла в Берліні Н. Д. Остен-Сакена.

Відомості з міжнародних відносин періоду Першої світової війни, позицій по важливим питанням і переписка уряду Росії з послом Великобританії в Санкт-Петербурзі Дж. Бьюкененом зібрана в справах фондів № 627 “Штюрмер Борис Володимирович” і № 670 “Великий князь Микола Михайлович”. Отже, перелічені фонди містять досить цінну інформацію, що істотно доповнює відомості з документів інших архівів.

Таким чином, навіть стислий і далеко невичерпний огляд документів АЗПРІ, АЗПРФ і ДАРФ доводить, що їх фонди є цінними джерелами для дослідження історії міжнародної боротьби за нафту в Персії та Месопотамії в першій чверті ХХ століття. Серед архівів, фонди яких проаналізовано в статті, найбільшим інформативним виявився АЗПРІ, менш – АЗПРФ і ДАРФ, але разом вони дозволяють сформулювати досить повне уявлення про історію боротьби за нафту на Середньому Сході, змалювати ту картину міжнародних відносин, яку бачили російські дипломати. Звісно, аби мати вичерпне уявлення про вплив нафтового фактору на світову політику в районі Перської затоки перелічених архівів недостатньо. Потрібні не тільки російські архіви, а й першоджерела з історії зовнішньої політики інших країн-учасників

міжнародної боротьби за нафту в Персії та Месопотамії, й тоді, можливо, вдасться знайти істину.

ЛІТЕРАТУРА

Английский синдикат: концессия на разработку горных богатств Персии и постройку железных дорог // Архив внешней политики Российской империи Историко-документального департамента Министерства иностранных дел Российской Федерации (далее – АВПРИ). Ф. 144 “Персидский стол” (1808–1920 гг.), оп. 488 (1808–1917 гг.), д. 4438. – 1912–1917 гг.

Англо-индийская экспедиция в Персию (о политике Англии в Персии и районе Персидского залива) // АВПРИ. Ф. 144, оп. 488, д. 4082. – 1904–1906 гг.

Ввоз в Турцию русского керосина // АВПРИ. Ф. 149 “Турецкий стол (старый)”, оп. 502а (1818–1914), д. 2125. – 1884 г.

Ввоз кавказской нефти в Египет // АВПРИ. Ф. 149, оп. 502а, д. 2126. – 1884 г.

Годовой отчёт по первому департаменту за 1901 г. // АВПРИ. Ф. 137 “Отчёты МИД”, оп. 475 (1830–1916 гг.), д. 132. – 1901 г.

Депеша посла в Берлине графа Остен-Сакена Н. Д. с изложением заявления газеты “Натви” по вопросу о непримиримости англо-германских отношений // Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). Ф. 559 “Извольский Александр Петрович” (1874–1914 гг.), оп. 1, д. 46. – 1907 г.

Депеша чрезвычайного и полномочного посла в Берлине графа Остен-Сакена Н. Д. о раздувании слуха немецкой печатью о предстоящем захвате Персии Россией и Англией // ГАРФ. Ф. 559, оп. 1, д. 65. – 1910 г.

Депеша и телеграммы чрезвычайного посланника и полномочного министра в Тегеране Гартвига Н. Г. о пересмотре афганоперсидской границы, об усилении германской деятельности, об агитации англичан против правительства Ирана // ГАРФ. Ф. 559, оп. 1, д. 6. – 1906 г.

Депеша чрезвычайного и полномочного посла в Константинополе Зиновьева И. А. о политике Англии и Франции в связи с постройкой Германией Багдадской железной дороги и др. // ГАРФ. Ф. 559, оп. 1, д. 38. – 1907 г.

Депеши чрезвычайного и полномочного посла в Константинополе Зиновьева И. А. о намерении учредить немецкую морскую станцию в Персидском заливе // ГАРФ. Ф. 559, оп. 1, д. 30. – 1907–1908 гг.

Дипломатические документы (из бумаг Штюрмера) // ГАРФ. Ф. 627 “Штюрмер Борис Владимирович” (1868–1917 гг.), оп. 2, д. 15. – 1916 г.

Доклад Штюрмера Б. В. Николаю II о внешней политике разных стран // ГАРФ. Ф. 627, оп. 1, д. 117. – 1916 г.

Донесение консула в Бендер-Аббасе Овсеевко о противодействии англичан водворению персиан на острове Генджаме // ГАРФ. Ф. 559, оп. 1, д. 2. – 1906 г.

Донесения российского консульского агента в Ахвазе Тер-Мелена в российское консульство в Бушире об эксплуатации нефти // АВПРИ. Ф. 210 “Консульство в Бендер-Бушире”, оп. 623 (1901–1917 гг.), д. 153. – 1911 г.

Донесения в российское консульство в Константинополе о разведке нефтяных месторождений в Персидском заливе, предпринятой англичанами; о пребывании в порту Басра английских военных кораблей // АВПРИ. Ф. 207/2 “Консульство в Басре”, оп. 1 (1901–1914 гг.), д. 7. – 1902 г.

Информационные бюллетени и сводки за апрель 1924 – март 1925 гг. // Архив внешней политики Российской Федерации Историко-документального департамента Министерства иностранных дел Российской Федерации (далее – АВПРФ). Ф. 69 “Референтура по Англии [Великобритании]”, оп. 13, папка 43, д. 43. – 1925 г.

Концессия А. М. Хоштарии на рудные богатства Северной Персии и коллизии интересов названного концессионера с интересами наших железнодорожных обществ Нобель, Учётно-судного банка и пр. // АВПРИ. Ф. 144, оп. 490д (1903–1917 гг.), д. 10 д. – 1916 г.

Минеральные богатства Эрзерумского вилайета: донесения российского генерального консула в Эрзеруме // АВПРИ. Ф. 149 “Турецкий стол (новый)”, оп. 502б (1851–1917 гг.), д. 6869. – 1913 г.

Нефтеносные земли в Гиляне: нефтепровод Нобеля и общий вопрос о добывании нефти в Персии. Переписка разная, касаю-

щаяся добывання и транспортирования нефти // АВПРИ. Ф. 147 “Среднеазиатский стол”, оп. 475 (1828–1917 гг.), д. 884. – 1910 г.

О даровании английскому подданному Ноксу Дарси концессии на разработку нефти в Южной Персии // АВПРИ. Ф. 144, оп. 488, д. 4169. – 1901–1914 гг.

Об англо-персидском инциденте на острове Генджаме // АВПРИ. Ф. 144, оп. 488, д. 4086. – 1906 г.

Обзор английской прессы за 1924 г. // АВПРФ. Ф. 69, оп. 12, папка 39, д. 114. – 1925 г.

Обзор английской прессы за 1924–1925 гг. // АВПРФ. Ф. 69, оп. 13, папка 42, д. 42. – 1924 г.

О разрешении фирме “Братья Нобель” устроить склады в Яффе // АВПРИ. Ф. 149, оп. 502б, д. 3834. – 1913 г.

Открытие нефтяного источника близ Бейрута // АВПРИ. Ф. 149, оп. 502б, д. 3830. – 1913 г.

Отчёт по департаменту личного состава и хозяйственных дел МИД за 1907 г. // АВПРИ. Ф. 137, оп. 475, д. 139. – 1907 г.

Памятная записка английского посла в Санкт-Петербурге // ГАРФ. Ф. 627, оп. 1, д. 138. – 1915 г.

Письма Бьюкенена (посол Великобритании) Великому князю Николаю Михайловичу // ГАРФ. Ф. 670 “Великий князь Николай Михайлович” (1862–1919 гг.), оп. 1, д. 248. – 1916–1917 гг.

Письмо Э. Грея А. П. Извольскому // ГАРФ. Ф. 559, оп. 1, д. 89. – 1906 г.

Сайкс, майор, британский консул в Мешхеде // АВПРИ. Ф. 144, оп. 488, д. 1992. – 1911 г.

Секретное донесение вице-консула в Хусейнабаде Некрасова В.И. о взаимоотношениях хорасанского правительства с англичанами, о границе Сеистана и др. // ГАРФ. Ф. 559, оп. 1, д. 5. – 1906 г.

Телеграмма чрезвычайного и полномочного министра в Тегеране Поклёвского-Козелла по вопросу об официальном признании России и Англии наследников персидского престола // ГАРФ. Ф. 559, оп. 1, д. 64. – 1910 г.

Телеграммы чрезвычайного и полномочного министра в Тегеране Гартвига Н. Г. о предложении Англии подавить революционное движение в Иране за счёт отторжения части территории, по поводу английских предложений на проект разграничения сфер влияния и др. // ГАРФ. Ф. 559, оп. 1, д. 32. – 1907 г.